

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Ελληνικά βιβλία στη Βουλγαρία

Φίλιππος Ηλιού

doi: [10.12681/er.363](https://doi.org/10.12681/er.363)

To cite this article:

Ηλιού Φ. (1979). Ελληνικά βιβλία στη Βουλγαρία. *The Gleaner*, 15, 321–329. <https://doi.org/10.12681/er.363>

ΠΑΡΑΣΧΟΛΗΜΑΤΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Συστηματικός μελετητής τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων καὶ χειρογράφων τῆς πατρίδας του, ὁ κύριος Manio Stoyanov παρουσιάζει, σὲ ἓνα πολύτιμο τόμο, τὴν συγκεντρωτικὴ καταγραφή τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ποὺ σώζονται, σήμερα, σὲ διάφορες βιβλιοθήκες τῆς Βουλγαρίας¹. «Παλαιὰ βιβλία»: ὁ ὅρος καλύπτει, σύμφωνα μὲ τις νόρμες τῆς βουλγαρικῆς βιβλιογραφίας, τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση τῆς τυπογραφίας ὡς τὰ 1877, ἔτος στὸ ὁποῖο οἱ βούλγαροι ἱστορικοὶ τοποθετοῦν, συμβολικά, τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ ἀποκαλοῦν βουλγαρικὴ ἀναγέννηση. «Ἑλληνικὰ βιβλία»: ἐδῶ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὸ σύνολο τῶν βιβλίων ποὺ ἔχουν τυπωθεῖ σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα (ἀρχαία ἢ νεοελληνικὴ), ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ (ἑλληνικὸ/βαλκανικὸ ἢ δυτικοευρωπαϊκὸ) γιὰ τὸ ὁποῖο προορίζονταν, στὸν καιρὸ τους, οἱ ἀντίστοιχες ἐκδόσεις.

Πρόκειται γιὰ ἓνα σύνολο ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις: γιὰ τὴν πολιτισμικὴ ἱστορία τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς διάδοσης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὰ Βαλκάνια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων, σὲ περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ συγκροτοῦν τὸ σημερινὸ βουλγαρικὸ κράτος. Καί, φυσικά, γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου τὴν ὁποία καὶ ἡ νέα ἐργασία τοῦ M. Stoyanov πλουτίζει ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς.

Ἐμπειρος βιβλιολόγος καὶ βιβλιογράφος, ὁ M. Stoyanov ἀπόφυγε, βέβαια, τὸν σκόπελο τῆς ἀλφαριθμητικῆς ἢ τῆς εἰδολογικῆς κατάταξης τῶν ἐντύπων — μειονέκτημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχουν ἀπαλλαγῆ, ἐντελῶς, οἱ ἀντίστοιχες ἑλληνικὲς ἐργασίες. Τὰ βιβλία παρουσιάζονται, ἐδῶ, μὲ ἀπόλυτὴ χρονολογικὴ τάξη: 1484-1877. Οἱ ἐλάχιστες ἀνωμαλίες ποὺ μποροῦν νὰ σημειωθοῦν, ὀφείλονται, ἐμφανῶς, σὲ παρατοποθέτηση τῶν σχετικῶν δελτίων ἢ, σὲ λιγοστὲς περιπτώσεις, στὴν μὴ ὀρθὴ μεταγραφή χρονολογιῶν τυπωμένων μὲ ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς.

Οἱ τίτλοι δημοσιεύονται, κατὰ κανόνα, συντομευμένοι ἀλλὰ μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἀποδίδει, πιστά, τὴ βιβλιογραφικὴ ταυτότητα τῶν ἐντύπων. Κάποιες ἀσάφειες ποὺ παρατηροῦνται σὲ ὀρισμένους ἀναγραφές, θὰ πρέπει νὰ ὀφείλονται καὶ στὴν φθορὰ τῶν προμεταπιδίων, ὅπως τὸ σημειώνει ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου, ἀλλὰ καὶ στὸ ὅτι, γιὰ τὴν ταύτιση καὶ τὴ χρονολόγηση ἀκέφαλων ἐντύπων, χρησιμοποιήθηκαν, σὲ περιορισμένη κλίμακα, οἱ χρονολογίες τῶν προλόγων ἢ μεταγενέστερες χειρόγραφες ἐνδείξεις — πράγμα ποὺ, προκειμένου, ἰδίως, γιὰ βιβλία ἐπανεκδιδόμενα μὲ μεγάλῃ

1. Manio Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια [Bibliothèque Nationale «Kiril i Metodij»], 1978. 80, σ. 476.

πυκνότητα (όπως, π.χ., τὰ λειτουργικά), δὲν ἀποτελεῖ, πάντα, ἐχέγγυο ἀκριβείας. Οἱ ἀναγραφές συνοδεύονται ἀπὸ σύντομες ἐνδείξεις γιὰ τὰ κτητορικά σημειώματα καὶ τὲς χειρόγραφες ἀφιερώσεις πού ἐπισημάνθηκαν στὰ ἀντίτυπα πού ἀνακοινώνονται σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία.

Καταβλήθηκε, ἐπίσης, προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν τὰ περιγραφόμενα ἔντυπα μὲ ἀναγωγή, γιὰ τὴν περίοδο ὡς τὰ 1863, στὲς βιβλιογραφίες τῶν Α. Παπαδόπουλου Βρετοῦ, Legrand, Γκίνη-Μέζα, καθὼς καὶ σὲ εἰδικότερα βιβλιογραφικά δημοσιεύματα. Ἡ ὑπηρεσία πού προσφέρεται, ἔτσι, στοὺς χρήστες τοῦ βιβλίου δὲν εἶναι μικρὴ. Εἶναι, ὡστόσο, φανερό, ὅτι ὁ Μ. Στογανον δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του οὔτε μιὰ πλήρη σειρά τῆς Bibliographie Hellénique, οὔτε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἑλληνικά βιβλιογραφικά δημοσιεύματα τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας. Ἐμποδίστηκε, ἔτσι, νὰ ὁλοκληρώσει τὸν κύκλο τῶν ταυτίσεων πού θὰ διευκόλυνε, ἀκόμη περισσότερο, τοὺς ἐρευνητές.

Συνολικά, στὲς διάφορες βιβλιοθήκες τῆς Βουλγαρίας πού ἐρεύνησε ὁ Μ. Στογανον, ἐπισημάνθηκαν λίγο περισσότερα ἀπὸ 2.500 ἑλληνικά βιβλία. Ἀπὸ αὐτὰ 2 ἀνήκουν στὸν 15ο αἰῶνα· 67 στὸν 16ο· 112 στὸν 17ο· 446 στὸν 18ο· καὶ 1880 στὰ χρόνια 1801-1877. Στὸς ἀριθμούς αὐτοὺς περιλαμβάνονται, σὲ μικρὴ, σχετικὰ, ἀναλογία, καὶ ἐκδόσεις ἔργων σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα (κυρίως: ἀρχαῖοι ἢ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὀρισμένα θρησκευτικὰ κείμενα) πού εἶχαν κυκλοφορήσει σὲ χώρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀποβλέποντας σὲ ἓνα εἰδικό, ἑλληνομαθές, κοινὸ τῶν χωρῶν αὐτῶν.

Ὅπως δὴποτε, ἂν καὶ οἱ ἀναλογίες, κατὰ εἰδικὴ κατηγορία βιβλίων, δείχνουν νὰ ἀντιστοιχοῦν, σὲ γενικὲς γραμμές, στὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς· σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς, τὰ ἑλληνικά βιβλία, ὅσα ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸν Μ. Στογανον, στὴν Βουλγαρία, ἀντιπροσωπεύουν μικρὸ, σχετικὰ, ποσοστὸ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς στὰ ἀντίστοιχα χρόνια: γύρω στὸ 15%. Παρὰ τὴν μετριότητά του, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σημαντικὸ — καὶ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸ πολιτισμικὸ κλίμα τῆς περιοχῆς — ἂν λάβουμε ὑπόψη ἀντίστοιχα παραδείγματα ἄλλων, λιγότερο ἐκκεντρικῶν, περιοχῶν: οἱ βουλγαρικὲς περιοχὲς — καὶ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ πού ζοῦσαν σ' αὐτὲς — δὲν φαίνεται νὰ ἀνῆκαν ποτὲ στὲς ζώνες ὑψηλῆς κατανάλησης τῶν ἑλληνικῶν ἐντύπων.

Κάποιες ἄλλες ἀναλογίες πρέπει, ἐπίσης, νὰ ὑπογραμμιστοῦν ἐδῶ, γιὰτὶ ἐπισημαίνουν, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορά, τὸ πόσο μεγάλα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι τὰ κενὰ στὲς γνώσεις μας γιὰ τὲς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων. Οἱ ἔλεγχοι καὶ οἱ αὐτοψίες πού εἶχα μπορέσει νὰ κάνω παλιότερα, μὲ τὴ βοήθεια βουλγάρων συναδέλφων καὶ ἰδιαίτερα τῆς Νάντιας Ντάνοβα, προκειμένου νὰ ἐνσωματώσω, στὴ συνέχεια τῶν Προσθηκῶν μου στὴν Βιβλιογραφία τοῦ Legrand καὶ στὴν β' ἐκδοσὴ τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέζα, ἄγνωστα ἢ λανθάνοντα ἔντυπα ἀπὸ βιβλιοθήκες τῆς Βουλγαρίας, μοῦ εἶχαν δεῖξει πόσο μεγάλος εἶταν ὁ πλοῦτος τους σὲ ἔντυπα ἄγνωστα καὶ ἀβιβλιογράφητα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἔντυπα πού γνωρίζαμε ἕμμεσα, χωρὶς αὐτοψία, κι ἀκόμα σὲ ἔντυπα τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν στάνια μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀντιτύπων τους πού γνωρίζαμε ὅτι ὑπάρχουν σὲ ἄλλες, κατὰ κανόνα δυσπρόσιτες, βιβλιοθήκες.

Ἡ συστηματικὴ ἐρευνα τοῦ Μ. Στογανον ἐπιβεβαιώνει καὶ διευρύνει αὐτὴ τὴν ἐντύπωση, παρότι δὲν καλύπτει, ἐντελῶς, τὸ σύνολο τῶν περιπτώσεων. Ἐπὶ 2.150

βιβλίων τῆς περιόδου ὡς τὸ 1863 πού ἀνήκουν στὴν δικαιοδοσία τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας, τὰ 122, τουλάχιστον, ἀποτελοῦν προσθήκες στὶς ὑπάρχουσες συστηματικὲς βιβλιογραφίες (γιά 40 ἄλλα χρειάζεται νά γίνουν περαιτέρω ἐξακριβώσεις) καὶ ἄλλα 100 περίπου εἶναι ἐντυπα γιά τὰ ὅποια δὲν διαθέταμε περιγραφή ἀπὸ αὐτοψία.

Γιά τὴ διευκόλυνση ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ αὐτὰ τὰ θέματα καὶ ὥσπου νά μπορέσω νά δημοσιεύσω τίς ἀναλυτικὲς περιγραφές τους, παρουσιάζω ἐδῶ, συνοπτικά, τίς ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις πού περιλαμβάνει ὁ κατάλογος τοῦ Μ. Stoyanov (σὲ παρένθεση ὁ ἀριθμὸς τοῦ καταλόγου).

1. Μὴν Δεκέμβριος· Βενετία, St. de Sabio, 1533 (ἀρ. 10).
2. Μὴν Σεπτέμβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1557 (ἀρ. 31).
3. Μὴν Ὀκτώβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1557 (ἀρ. 32).
4. Μὴν Νοέμβριος· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1558 (ἀρ. 37).
5. Εὐχολόγιον· Βενετία, Χρ. Ζανέττος, 1560 (ἀρ. 41).
6. Ἀνθολόγιον· Βενετία, Ἴπ. Βάλερικ, 1568 (ἀρ. 45)².
7. Μὴν Ἀπρίλλιος· Βενετία, Ἰω. Ἀλιπράνδης 1592 (ἀρ. 63)³.
8. Ἀνθολόγιον· Βενετία 1594 (ἀρ. 64).
9. Βιβλίον πρόχειρον περιέχον τὴν . . . λογαριαστικὴν· Βενετία, Fr. Zuliani 1596 (ἀρ. 67)⁴.
10. Βίος Ἀγίων . . . μεταφρασθέντες παρὰ Μαξίμου . . . ἐπισκόπου Κυθήρων· Βενετία, Α. Πινέλλος, 1620 (ἀρ. 78).
11. Βιβλίον τοῦ Ἀπριλλίου· Βενετία, Ι. Π. Πινέλλος, 1635 (ἀρ. 89).
12. Βιβλίον ὀνομαζόμενον Ὁησαυρὸς . . . Δαμασκηνοῦ στουδίτου· Βενετία, Ὁρσ. Ἀλβρίτζι, 1664 (ἀρ. 114)⁵.
13. Βιβλίον ὠραιότατον . . . Ἀμαρτωλῶν Σωτηρία· Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1681 (ἀρ. 130).
14. Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1683 (ἀρ. 140).
15. Βιβλίον καλούμενον Ἐκλόγιον· Βενετία, Ν. Σάρος, 1686 (ἀρ. 146).
16. Βιβλίον τοῦ Δεκεμβρίου Μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1686 (ἀρ. 148).
17. Ψαλτήριον . . . ἐξηγηθὲν παρὰ Θεοδωρήτου ἐπ. Κύρου· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1692 (ἀρ. 174).

2. Πβ. Φ. Ἡλιού, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις τῆς Τουρκοκρατίας, Ἀθ. 1973, ἀρ. 18 [= Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Α' 1973, σ. 318 ἐξ.]. Στὸ ἐξῆς: Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις.

3. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ἡ ἀναγραφή στὸν Κατάλογο τοῦ Θ. Δ. Μοσχονᾶ, Β' 1946, σ. 189, ἀρ. 541 ἔχει πολλὰ λάθη). Στὸν κολοφῶνα ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιά ἐκδοση τοῦ Fr. Giuliani.

4. Ἡ ἀνεύρεση τῆς ἐκδοσης αὐτῆς λύνει τὸ πρόβλημα πού δημιουργοῦσε ἡ ἀπόδειξη ἀγορᾶς βιβλίων ἀπὸ τὴν ἀποθήκη τοῦ Γλυζούνη πβ. Φ. Ἡλιού, «Σημειώσεις γιά τὰ "τραβήγματα" τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων στὸν 16ο αἰ.», Ἑλληνικά 14, 1976, σ. 303 ἐξ.

5. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νεοελληνικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βουδαπέστης.

18. Βιβλίον ψυχοφελές... ὀνομαζόμενον Νέος Κλίμακας... Ἄθανασίου τοῦ Κρητός· Βενετία, Ν. Σάρος, 1693 (ἀρ. 175)⁶.
19. Εὐχολόγιον· Βενετία, Ν. Σάρος, 1705 (ἀρ. 184)⁷.
20. Θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1719 (ἀρ. 201)⁸.
21. Βιβλίον τοῦ Μαΐου μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1732 (ἀρ. 245).
22. Θησαυρός... Δαμασκηνοῦ στουδίτου· Βενετία, Ν. Σάρος, 1752 (ἀρ. 287).
23. Βιβλίον τοῦ Φεβρουαρίου μηνός· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1755 (ἀρ. 293)⁹.
24. Μῆν Νοέμβριος· Βενετία, Γλυκῆς 1755 (ἀρ. 297).
25. Ἁγιασματάριον· Βενετία, Βόρτολις, 1759 (ἀρ. 306).
26. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1759 (ἀρ. 308).
27. Ὁρολόγιον Μέγα· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1759 (ἀρ. 310).
28. Ἄνδραχθεΐαις τοῦ... Μιχαὴλ Βοσβόδα· Βενετία, Βόρτολις 1760 (ἀρ. 311)¹⁰.
29. Πεντηκοστάριον· διόρθ. Σπ. Μήλια· Βενετία, Γλυκῆς, 1762 (ἀρ. 327)¹¹.
30. Μῆν Ὀκτώβριος· Βενετία, Ν. Σάρος, 1768 (ἀρ. 351α).
31. Γνωμολογικόν... Χρυσολωρᾶ· Βενετία, Βόρτολις, 1769 (ἀρ. 357).
32. Μηναῖον Ὀκτωβρίου, διόρθ. Σπ. Παπαδοπούλου· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1771 (ἀρ. 374)¹².
33. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1773 (ἀρ. 381).
34. Μηναῖον τοῦ Φεβρουαρίου· διορθ. Ἄγαπίου Λοβέρδου, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1775 (ἀρ. 390)¹³.
35. Μῆν Ἀπρίλιος· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1775 (ἀρ. 392).
36. Εὐχολόγιον τὸ Μέγα· Βενετία, Ν. Σάρος, 1776 (ἀρ. 395)¹⁴.

6. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 106. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Ὑπάρχει, τὸν ἴδιο χρόνο, ἔκδοση Γλυκῆ.

7. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 116.

8. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 127. Ἐχουν ἐπισημανθεῖ τέσσερα ἀκόμη ἀντίτυπα σὲ βιβλιοθήκες ἑλληνικῶν μοναστηριῶν.

9. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 187. Ὑπάρχει, τὸν ἴδιο χρόνο, ἔκδοση Σάρου (πβ. Legrand, *B. H. XVIIIe s.*, A' ἀρ. 460). Στὸν Κατάλογο τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας (B' 1946, ἀρ. 515) ἀπ' ὅπου ἀντλοῦν καὶ οἱ Λαδᾶς-Χατζηδηῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸν 18ο αἰῶνα, Ἀθ. 1964, ἀρ. 213, ἀναγράφεται καὶ ἔκδοση Θεοδοσίου τοῦ 1755. Ἡ αὐτοψία ἔδειξε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ ἔκδοση Σάρου.

10. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 194. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Φιλολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βουκουρεστίου. Στὸν κατάλογο τοῦ M. Stoyanov, πρέπει νὰ ἐνωθοῦν, σὲ ἓνα, οἱ ἀρ. 311 καὶ 313.

11. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 202. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴν ἐκκλησία τῆς Παναγίας, στὴ Ζαγορά.

12. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 216. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Νεάμυς· πβ. Γ. Καρᾶς, Ὁ Ἐραμιστής 13, 1976, σ. 87.

13. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 225α. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

14. Πβ. Ἄβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 227.

37. Αισώπου τοῦ Φρυγός, Βίος καὶ Μῦθοι· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1777 (ἀρ. 401).
38. Μηναιῶν τοῦ Φεβρουαρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 406).
39. Μηναιῶν τοῦ Νοεμβρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 411).
40. Μηναιῶν τοῦ Δεκεμβρίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1777 (ἀρ. 411α).
41. Μηναιῶν τοῦ Ἰανουαρίου· Βενετία, Ν. Σάρρος 1778 (ἀρ. 419).
42. Ποίημα ἐρωτικὸν λεγόμενον Ἐρωτόκριτος· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1778 (ἀρ. 425).
43. Ψαλτήριον· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1779 (ἀρ. 444)¹⁵.
44. Μηναιῶν τοῦ Ἀπριλίου· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1780 (ἀρ. 454).
45. Ἀποστόλων Πράξεις· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1783 (ἀρ. 469)¹⁶.
46. Τὰ τέσσερα θεῖα καὶ ἱερά Εὐαγγέλια· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1785 (ἀρ. 495).
47. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1785 (ἀρ. 497).
48. Ὀκτώηχος· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου, 1786 (ἀρ. 500).
49. Ἀποστόλων Πράξεις καὶ Ἐπιστολαί· Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1787 (ἀρ. 504)¹⁷.
50. Τὸ ψυχοσωτήριον Ψαλτήριον... Ἐξηγηθὲν παρὰ Θεοδωρήτου... μεταγλωττισθὲν παρὰ Ἀγαπίου τοῦ Κρητός, Βενετία, Δ. Θεοδοσίου 1787 (ἀρ. 510)¹⁸.
51. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1788 (ἀρ. 517).
52. Παρακλητικὴ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1790 (ἀρ. 523)¹⁹.
53. Ἱεροδιακονικόν· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1795 (ἀρ. 578).
54. Ψαλτήριον Δαβίδ· Π. Θεοδοσίου 1795 (ἀρ. 584).
55. Ψαλτήριον Δαβίδ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς 1796 (ἀρ. 594)²⁰.
56. «Τριώδιον καὶ Πεντηκοστάριον»· Βιέννη, Πούλιοι, 1797 (ἀρ. 602, 603).
57. Μηναιῶν τοῦ Ἰανουαρίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1804 (ἀρ. 699)²¹.
58. Μηναιῶν τοῦ Νοεμβρίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1804 (ἀρ. 702)²².
59. Διδαχαι... Ἡλιοῦ Μηνιάτη· Βενετία, Θεοδοσίου 1804 (ἀρ. 721).
60. Γεωπονικόν· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1806 (ἀρ. 743)²³.
61. Ἀνθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ· Βενετία, Ν. Γλυκῆς, 1807 (ἀρ. 766).
62. Μηναιῶν τοῦ Ἀπριλίου· Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1808 (ἀρ. 791)²⁴.

15. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 241. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Γεννάδειο.

16. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 249. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος τοῦ Κεσκκεμέτ.

17. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 255. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας.

18. Ἄλλα ἀντίτυπα στὴ Μονὴ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιαθοῦ καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κοινότητος τοῦ Κεσκκεμέτ. Πβ. καὶ Κατάλογο Φοίνικος [1896/7], σ. 13.

19. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 262.

20. Πβ. Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 268.

21. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Μονὴ Πάου.

22. Ἄλλα ἀντίτυπα στὴ Βιβλιοθήκη Δ. Φλάμπουρα (Ἀθήνα) καὶ στὴ Μονὴ Πάου.

23. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Γεννάδειο.

24. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη Δ. Φλάμπουρα.

63. 'Οκτώηχος' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1812 (άρ. 874)²⁵.
64. 'Οκτώηχος' Βενετία, Π. Θεοδοσίου, 1812 (άρ. 875).
65. 'Αγιασματάριον τὸ Μέγα' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1817 (άρ. 954).
66. Παιδαγωγία Χρήσιμος, Βενετία, Ν. Γλυκής, 1818 (άρ. 999).
67. 'Ωρολόγιον τὸ Μέγα' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1818 (άρ. 1011).
68. Καλλιγραφία 'Ελληνική' Βιέννη, Σβέκιος, 1828 (άρ. 1113).
69. Παιδαγωγία... 'Ιω. Κόκωνος' Βουκουρέστι, 'Ηλιάδου, 1832 (άρ. 1192).
70. Παιδαγωγία Χρήσιμος' Βενετία, Ν. Γλυκής, 1832 (άρ. 1193).
71. Χριστιανική Διδασκαλία' Βενετία, 'Ανδρέολα, 1834 (άρ. 1236)²⁶.
72. 'Αλφαβητάριον διὰ παιδιά' Κωνσταντινούπολη, 'Ιγνατιάδων, 1836 (άρ. 1270).
73. Μυθολογικὸν Συντίπα' Βενετία, 'Ανδρέολα, 1836 (άρ. 1290)²⁷.
74. Σύνοψις τῆς 'Ιερᾶς 'Ιστορίας' ε' ἔκδοσις, 'Ερμούπολη, 'Αμερικανὴ τυπογραφία, 1836 (άρ. 1299).
75. Μηνολόγιον παντοτεινόν' Βουκουρέστι, 'Ηλιάδης καὶ Χρηστίδης, 1837 (άρ. 1318)²⁸.
76. 'Ο Λύδιος λίθος' Βελιγράδι, 'Ηγεμ. τυπογραφεῖον, 1838 (άρ. 1348).
77. 'Οκτώηχος' Βενετία, 'Ανδρέολα, 1839 (άρ. 1388).
78. Διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας... 'Ιρβινγος... μφρ. Σπ. 'Αντωνιάδου' Σμύρνη 1840 (άρ. 1406).
79. 'Επιτομή... τοῦ Μεγάλου Εὐχολογίου' Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικὴ τυπογραφία 1841 (άρ. 1442).
80. Διδασκαλία τῆς 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας... 'Ιρβινγος... μφρ. Σπ. 'Αντωνιάδου, 'Αθήνα, Α. Κορομηλάς, 1842 (άρ. 1465).
81. Κλίμαξ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης' Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1842 (άρ. 1475).
82. 'Οκτώηχος' Βενετία, Φοίνικος, 1843 (άρ. 1534).
83. 'Ψαλτήριον' Βενετία, Φοίνικος, 1843 (άρ. 1544).
84. Νέον 'Αλφαβητάριον ὑπὸ Α.Κ.Γ.' 'Αθήνα, Γκαρπολάς, 1844 (άρ. 1565).
85. Σύνοψις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας... Α. Δαμιανοῦ' Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1844 (άρ. 1570).
86. Κατήχησις... τῆς 'Ανατολικῆς 'Εκκλησίας... ὑπὸ Ι.Α.' ἔκδοσις ζ', 'Αθήνα 1845 (άρ. 1585).
87. 'Ψαλτήριον Δαυίδ' Βενετία, Φοίνικος 1845 (άρ. 1600)²⁹.
88. Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, ὄγδοη ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Πασπαλῆς, 1847 (άρ. 1642).
89. 'Ισοζύγιον τῶν ζυγῶν... τῆς Κωνσταντινουπόλεως... ὑπὸ Μ. Βαρτόλιτς' Σμύρνη, Ν. Σταμένης, 1847 (άρ. 1652).

25. Πβ. 'Αβιβλιογράφητες ἑκδόσεις, ἀρ. 299.

26. "Άλλο ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη Ντόρης Παπαστράτου ('Αθήνα).

27. "Άλλο ἀντίτυπο στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος.

28. Πβ. Μ. Χαριτάτος, «Τὰ 'Ημερολόγια στὰ χρόνια 1800-1863», 'Ο 'Εραμιστής 14, 1977, σ. 136.

29. "Άλλα ἀντίτυπα στὴ Γεννάδειο καὶ στὴν Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν. Τὰ ἀθηναϊκὰ ἀντίτυπα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκτύπωση.

90. Μαθήματα στοιχειώδους ἀριθμητικῆς ... ὑπὸ Χ. Βάφα· Κωνσταντινούπολη, Ἰ. Λαζαρίδης, 1847 (ἀρ. 1656).
91. Παιδαγωγία πρὸς χρῆσιν ... Βενετία, Φοίνικος, 1847 (ἀρ. 1659).
92. Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ... παρὰ Γ. Γενναδίου· ἕκτη ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Λαζαρίδης, 1847 (ἀρ. 1664).
93. Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης ... ὑπὸ Γ. Γενναδίου· τρίτη ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1848 (ἀρ. 1673).
94. Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ... Ν. Βάμβα· 7η ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1850 (ἀρ. 1735).
95. Φραγκίσκου Βενέ, Διατριβὴ περὶ χολέρας· μφρ. Α. Γοργίδη, Κωνσταντινούπολη, Ἰ. Λαζαρίδης, 1850 (ἀρ. 1766α).
96. Ἀκολουθία ... Νικάνορος τοῦ θαυματουργοῦ· Θεσσαλονίκη, Κ. Δαρζηλοβίτης, 1852 (ἀρ. 1809).
97. Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς σημερινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ... Ν. Βάμβα· 8η ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη 1853 (ἀρ. 1857).
98. Σύστημα τῆς Ἠλεκτρολογίας ... Ἀθήνα, Σ. Βλαστός, 1853 (ἀρ. 1883).
99. Ὀκτώηχος· Βενετία, τυπ. Ἀγίου Γεωργίου 1854 (ἀρ. 1894).
100. Τῶν νέων ὁ καλὸς σύντροφος ... Σμύρνη, Α. Πατρίκιος, 1854 (ἀρ. 1902).
101. Ἐξομολογητᾶριον ... Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου· 6η ἔκδοσις, Βενετία, τυπ. Φοίνικος, 1855 (ἀρ. 1910)³⁰.
102. Ἠθικὴ πρὸς χρῆσιν τῶν παιδῶν ... Κάμπε· μφρ. Α. Ρ. Ραγκαβῆ, Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1855 (ἀρ. 1913).
103. Παιδαγωγία νέα εὐμέθοδος ... Ἰωάννου Κοκῶνος· β' ἔκδοσις, Βουκουρέστι, Ἰ. Κοπάινιγ, 1855 (ἀρ. 1919).
104. Φλὸξ τοῦ ἔρωτος· Κωνσταντινούπολη, Σ. Ἰγνατιάδης, 1855 (ἀρ. 1925).
105. Ἑλληνικὴ Χρηστομάθεια ... Σ. Δ. Βυζαντίου καὶ Α. Ρ. Ραγκαβῆ· 8η ἔκδοσις, τ. Α', Ἀθήνα 1856 (ἀρ. 1934).
106. Πρακτικὴ διὰ κάθε λογαριασμόν· Βενετία, Φοίνικος, 1856 (ἀρ. 1947).
107. Πρώτη τροφή ... Καρόλου Θείμη· μφρ. Γ. Γενναδίου, ε' ἔκδοσις, Κωνσταντινούπολη, Α. Κορομηλάς, 1856 (ἀρ. 1949).
108. Ἀγιασματᾶριον Μέγα· Βενετία, Φοίνικος 1857 (ἀρ. 1956).
109. Ἀναγνωσματᾶριον ζ' ἔκδοσις, Σμύρνη, Α. Δαμιανός, 1857 (ἀρ. 1959).
110. Στοιχειώδης Ἱερὰ Κατήχησις ... ὑπὸ Δ. Καλλιφρονος· Ἀθήνα, Παυλίδης, 1857 (ἀρ. 1984).
111. Ἐφεύρεσις Τύχης· Βενετία, τυπ. Ἀγ. Γεωργίου, 1858 (ἀρ. 1999).
112. Κατήχησις Ἱερὰ ... παρὰ Γεωργίου Κ. Π. τοῦ Μουσικοῦ· Κωνσταντινούπολη, Λαζαρίδης, 1858 (ἀρ. 2002).
113. Προφητικὸν Ἡμερολόγιον ... Καζαμία ... διὰ τὸ ἔτος 1858 (ἀρ. 2008).
114. Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ... Γ. Γενναδίου· ε' ἔκδοσις, Σμύρνη, 1858 (ἀρ. 2010).
115. Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου ... Ναοῦμ· Σμύρνη 1859 (ἀρ. 2012).

30. Ἄλλο ἀντίτυπο στὴν Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας τῆς Ρωμαίας, στὴ Ρόδο (ἀνακοίνωσις Παν. Μιχαηλάρη).

116. Μικρά Διηγήματα· μφρ. Ι. Κ. Γέρη, β' έκδοση, 'Αθήνα, Ειρηνίδης, 1859 (άρ. 2025).
117. Διάλογοι 'Ελληνο-Τουρκο-Γαλλο-'Αγγλο-'Ιταλικοί' ε' έκδοση, Κωνσταντινούπολη, 'Ανατολή, 1860 (άρ. 2041).
118. 'Ο 'Άγιος 'Ιωάννης' ό Δαμασκηνός· Κωνσταντινούπολη 1860 (άρ. 2061).
119. Γραμματική τής 'Ιταλικής... Σπυρίδωνος Βλαντή· Βενετία, Φοίνικος 1862 (άρ. 2109).
120. 'Η νέα τελωνειακή διατίμησις... τοῦ 'Οθωμανικοῦ Κράτους'· μφρ. Γ.Σ.Ο., Κωνσταντινούπολη, Κορομηλάς 1862 (άρ. 2111).
121. Κομφύκιος ἢ τέχνη τοῦ κοινωνικοῦ βίου· ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπό 'Ιω. 'Αθα-νασιάδου· γ' έκδοση, Κωνσταντινούπολη 1862 (άρ. 2116).
122. Περὶ εὐσεβείας... ὑπό Μελετίου... Σισανίου· Σμύρνη, Μακροπούλου, 1862 (άρ. 2126).

Καὶ μόνη τῆς, ἡ καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων πού σώζονται στή Βουλγαρία ἀποτελεῖ ἔργο σημαντικό πού προσφέρει ἐξαιρετικές ὑπηρεσίες στή ἔρευνα. 'Ὡστόσο ὁ Manio Stoyanov δὲν ἀρέστηκε σ' αὐτήν. Πλούτισε τὸ ἔργο του μὲ μικρὲς ἐργασίες, πού θὰ μπορούσαν καὶ νὰ ἔχουν αὐτονομηθεῖ, ἀξιοποιώντας πρὸς ποικίλες κατευθύνσεις τὰ πορίσματα τῶν βιβλιογραφικῶν ἀναζητήσεών του. 'Ετοιμὰ πέρα ἀπὸ τὰ χρήσιμα εὐρετήρια (συγγραφεῖς καὶ μεταφραστὲς, τόποι ἐκδόσεων καὶ τυπογραφεῖα) βρίσκουμε στὸ βιβλίό αὐτὸ μιὰ θεματολογικὴ θεώρηση τῶν ἀναγραφομένων ἐλληνικῶν βιβλίων (σ. 291-313)· μιὰ καταγραφή τῶν ἐλληνικῶν ἔργων πού μεταφράστηκαν σὲ βουλγαρικὴ γλῶσσα (σ. 455-475)· ἀναλυτικὰ βιο-βιβλιογραφικὰ σημειώματα γιὰ τοὺς βουλγάρους λογίους (συγγραφεῖς, μεταφραστὲς, ἐκδότες) πού, στὴν περίοδο τῆς «βουλγαρικῆς ἀναγέννησης», δημοσίεψαν ἔργα τοὺς σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα. Στὴν τελευταία αὐτὴ ομάδα ὁ Μ. Stoyanov περιλαμβάνει τοὺς: Χριστόφορο Ζεφάρ, 'Αθ. Βογορίδη, Ν. Πίκκολο, Πέτρο Χ. Βέρρο ἢ Βερώνη, Μιχαὴλ καὶ Συμεὼν Χρηστίδη, 'Εμμ. Βασιλίδη, Κ. Γ. Φωτιάδη, 'Ιω. Συμεωνίδη, 'Αντ. Κυριακό, 'Ιω. Δημητριάδη, Νεόφυτο Ριλλιιώτη, Γρ. Σταυρίδη-Πάριλιτσεφ, Κ. Δαρζιλοβίτη, 'Αλ. Ζωηρό, Γρ. Νέμτζωφ, Μ. Δ. Μπαλαμπάνωβ, Στ. Πομακόβ, Ι. Γκοράνοβ, Π. Δ. Μπόρτσιεφ καὶ Χ. Δ. Πανίτσκωφ.

Γιὰ τοὺς συνδρομητὲς τώρα. Εἶταν φυσικὸ νὰ περιμένουμε ὅτι ὁ Manio Stoyanov, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες μελέτες γιὰ τὰ βιβλία μὲ συνδρομητὲς σὲ μιὰ βαλκανικὴ χώρα (βλ. Μ. Stoyanov, «Les "syndromites" bulgares de livres grecs au cours de la première moitié du XIXe siècle», *Byz.-Neugr. Jahrbücher* 19, 1966, 373-406) θὰ πρόσεχε, ἰδιαίτερα, αὐτὴ τὴν τόσο ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν συλλογικῶν νοστροπιῶν, κατηγορία ἐντύπων.

Πραγματικὰ, στὸν κατάλογο του ἐπισημαίνονται, ἀνάμεσα στὰ ἐλληνικὰ βιβλία πού κυκλοφόρησαν μὲ τὴ μέθοδο τῆς συνδρομῆς, ἐκεῖνα πού ἔχουν καὶ βουλγάρους συνδρομητὲς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συνδρομητῶν αὐτῶν δημοσιεύονται στὴν ἀρμόδια θέση. Καὶ ἐδῶ ἡ συναγωγή εἶναι ἐξαιρετικὰ πλούσια (περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ βιβλία) καὶ προωθεῖ σημαντικὰ τίς σχετικὲς ζητήσεις. 'Ο Μ. Stoyanov συστηματοποιεῖ περισσότερο τὸ ὄλικὸ αὐτό, συγκεντρώνοντας, μὲ ἀλαφραβητικὴ τάξη, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ παραρτήματα τοῦ βιβλίου (σ. 351-413) τὰ ὀνόματα τοῦ συνόλου τῶν συνδρομητῶν

αυτῆς τῆς κατηγορίας, καί σέ ἕνα ἄλλο (σ. 414-420) τοὺς τόπους διαμονῆς τους. Φυσικά, ἀμφισβητήσεις θὰ ὑπάρξουν ὡς πρὸς τὴν ἐθνότητα ποὺ ἀποδίδεται στοὺς συνδρομητὲς αὐτοὺς (θὰ σημείωνα, τελείως ἐνδεικτικά, ὅτι τὸ ἐπώνυμο Βούλγαρης δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό νὰ σημαίνει ἄνθρωπο καταγόμενο ἀπὸ τὴ Βουλγαρία, ἰδίως, μάλιστα, ὅταν ἀνήκει στὴν κερκυραϊκὴ οἰκογένεια). Πάντως, ὁ συγγραφέας ἔχει ἐπίγνωση τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργεῖ ἡ πολυπλοκότητα τῆς βαλκανικῆς ὀνοματολογίας καὶ ἐπισημαίνει ἐκ τῶν προτέρων τίς δυσχέρειες ποὺ προκαλεῖ στὸν ἐρευνητὴ ἡ ἀναγωγή ἀπὸ τὸ ὄνομα στὴν ἐθνότητα. Ἐκ τῆς ἀποψη αὐτῆς τὸ θέμα μένει ἀνοικτό, γιὰ ἀκριβέστερες διερευνήσεις, ἀπαλλαγμένες, ἄς τὸ ἐλπίσουμε, ἀπὸ τίς παραπληρωματικὲς ἐθνικιστικὲς ἐξάρσεις ποὺ ὑπονομεύουν, ἀκόμα, τὸ πεδίο τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας στὲς βαλκανικὲς μας χῶρες. Τὸ πλούσιο ὕλικὸ ποὺ συγκέντρωσε ὁ M. Stoyanov θὰ εἶναι χρήσιμο καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Μὲ μετριοφροσύνη, ὁ M. Stoyanov σημειώνει, στὸ τέλος τοῦ προλόγου του, τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ὅτι τὸ βιβλίο του εἶναι ἐπιδεκτικὸ βελτιώσεων· ὁ σημαντικότερος εἶναι ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν στὴ Βουλγαρία καὶ ἄλλα ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ δὲν ἔχουν, ἀκόμα, ἐπισημανθεῖ. Παρὰ τίς νόμιμες αὐτὲς ἐπιφυλάξεις, τὸ πλούσιο βιβλίο ποὺ χάρισε στὴν ἐρευνα ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμα τίτλο τιμῆς γιὰ τίς βαλκανικὲς σπουδὲς καὶ μιὰ ἀποφασιστικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου καὶ τοῦ βαλκανικοῦ πολιτισμοῦ.

Φίλιππος Ἡλιού